

Hizkuntza hitz-joko bihurtzen denean

AMAIA ITURBIDE

Bertsolaritza ahozko euskal literaturaren atal garrantzitsuenetako bat dela eta tradizio horretatik edan beharra dagoela uste dut, gaurko liburuaren egilea den Joserra Garzia Garmendiarekin erizkidetuz. Bertsolaritza da, hain zuzen ere, bere azken poemario honen oinarri, ardatz eta funtsa. Bertsolaritzak bere burua jasotzen du eta dagokion ortzemuga aldarrikatu. "Zotal-egunak" deitu izana, Azkueren *Euskal-erriaren Yakintza*-n irakur dezakedanez, gure asabek zuten aintzinako sinesmen bati dagokio, urtarrilaren lehenbiziko hamabi egunek hama-bi hilabeteetako eguraldia iragartzen omen zuteneko sinismenari.

Denbora da gaia, eta hizkuntzaren eraketa mami honen inguruan ibiliko da. Zer esaten den kontutan hartzekoa bada ere, are gehiagoko zama izango du esateko erak. Nolakotasunak jantzi eta gidatu egingo du zertasuna. Hitz-jokoen arteko kontrasteak denboraren dialektika azpimarratzeko funtzioa beteko du. Errepikazioak denboraren ideia zirkular bati erantzungo dio, behin eta berriroko desesperantzenari; hitz-jokoek, denbora bera denborapasa eta jokua dela uste duen pentsamenduari; ahokorapiloek, konkatenazioek eta bestelakoek denborari buruzko duda-mudak, arrazoi logiko-ilogikoak eta abar islada-tuko dituzte; zita erreferentziales polifonia bat osatzen dute. Elementu guzti hauen batuketa eginaz, denbora laberintikoan murgilduko da. Laberintoa Euskal Herriko errealitatearen ispilu, inguru sozio-politikoaz kezkatu dabilen horietakoa bait da liburu honen egilea.

Baina hizkuntzaz egiten duen erabilera zalu, gozo, eta aparta da adierazgarriena. Hizkuntzaren ahalbide posible guztiak bilatzen ez ezik esperimintatzen ere saiatzen da. Hor dauzkagu ironiaz nahastutako hainbat eta hainbat hitz-joko, liluratzeraino ez ezik burua abailtze-

raino ere iristen direnak (denborak ere ez ote du abailtzen?). Izan ere, Joserra Garziak hizkuntza mugitu egiten du eta hizkuntzan mugitzen da, hala nola arraina uretan. Sustraiari deutso eta hori eskertzekoa da, batez ere, garaiotan, non erdarazko kutsuagaitik hitzez-hitzezko itzulpenak diruditen zenbait kreatzio lan burutzen bait dira, teknika itsuaren menpe. Joera tentagarria bezain erortzeko erraza, normalizatuta ez dagoen hizkuntza batean.

Errepikazioa

Sailik garrantzitsuena, zalantzarik gabe. Denboraren joan-etorrian («bidai txartel zimurtuan / 1988-III-28 / JOAN-ETORRIKOA / 95 peza», 31. orr.), denboraren barruko bidaian sartzen da egilea, heste korapilatsuen moduko bide bihurri eta luzeak ibiliz; eta hizkuntza egoera honi egokitzuz jokutzen du, hitzei hemendik eta handik eutsiz, hitz-adar hura zorrozten, beste honako hau, ostera, kamusten, beti ezpalak nonnahi ateraz, denbora bezain aldakor den hizkuntza eraberri-ritu eta itxuraldatuz.

Errepikazioaren sail honen barnean azpisail anitz aurkituko ditugu, hala nola, hitz-jokoak, konkatenazioak eta abar. Hitz-jokoei gagozkielarik, hitzaren inguruko agudezia eta abildadearen emaitza direla esango nuke gehienbat. Irakurlea harritzea du helburu, bere irudimena dantzan jartzea, jolastera gonbidatzea, gurutzegramak bat ere baden denborarapasa zoragarriaren bitartez. Eta hitz-jokoak ditugula hizbide, ataltxo batzuk seinalagarriak dira, hala nola:

—Deribazioa, esaldi berean erro bereko hitzen konbinaketa:

«Kabalisten kabala kabalen arauera» (14. orr.)

«orduen ordua jo orduko» (78. orr.)

Erro bereko hitz antzekotsuak, batzutan, kateaturik agertzen dira:

«Langabeziaren tasa / langile bakoitzak / langabetu bakoitzak / lanjabeenak» (65. orr.)

«—maiteñoen gurasoek arbuaiatutako

«maitaleak bere maitea nola—» (45. orr.)

«maite zaitut eta

maitatu nahi zaitut

maitatu nahi zaitudalako

maite zaitut eta

maite zaitudalako
nahi zaitut maitatu» (50. orr.)

—Erro bereko hitza aurki dezakegu baina kategoria gramatikal desberdinetan eta konbinaketa desberdinetan, hala nola, adjetibo eta sustantiboa eskuz esku, sustantiboa adjetibo bihurtuta, zenbaki batetik sustantibo bat ateraz, adberbioa sustantibizatuz, adberbioa adjetiboaren mailan jarriz...

«maisu imitaezinen imitazio paregabeak» (43. orr.)

«arrazoitsuen arrazoia» (72. orr.)

«[...] itxuraren azpikoa azala
bezain azaleko dela» (61. orr.)

«zortzi zotal egunen
behin eta betiereko errepika
amaigabeko zortzikoan» (13. orr.)

«Betirako, betirako mintzo da
mintzo bat gizakiaren baitarik bortizki
eta gizakiak bere baitan
bilatzen du betirakoa» (42. orr.)

«behin eta berriroko pieza hura
behin berriro jotzeko, Sam» (33. orr.)

«Arrazoi Argiaren argitan ilargi laurdenak» (68. orr.)

«gogoan eta gogoko» (68. orr.)

Erretruekanoa ere badago, bere elementuen ordena alderantzuz esaldi oso bat edo hitz batzuk errepikatzean sortzen den errekurtsioa. Nonnahi topa daitezke. Hitz-joko mota bat izateaz gain, batzutan beste esanahiak ere gordetzen ditu, kasuak kasu, hala nola, errealitatea eta fikzioaren muga lausoa adieraztearena edo eta salaketa bat adierazgarriagoa egitearena:

«Duela hogeitalau mende tximeleta zela
amets egin zuen TXANG TZUK esnatzean
ez zekien
tximeleta zela amets egin zuen gizona
ote zen
edo gizon zela amets egiten ari zen tximeleta» (36. orr.)

«Zakur batek kristau bati kosk egin diola
edo hizkuntza handiak txikiari
hori ez da albiste
Kristauak zakurrari edo
hizkuntza txikiak handiari kosk egitea
hori da lehen orriko albiste» (63. orr.)

—Homofonia: ahoskatze bera duten hitz esnanahiez desberdinak:

«[...] eta orduan
—bere orduan, nere orduan—» (75. orr.)

—Fonologikoki antzekotsuak diren hitzen arteko jokoa:

«Kosmiko-komikoa» (83. orr.)
«kasualitatea eta kausalitatea» (101. orr.)
«izenda zitzan gauzak oro
—izen eta izan zitezen—» (18. orr.)

—Antzekotasun fonologikoa dela eta hitz (adjetibo zein aditz) berriak
sortzen ditu halaber:

«memoriaren horma mehe ormatuetan» (54. orr.)
«Boterea eskuratu arte
iraultza.
Boterea eskuratu eta
irauntza.» (94. orr.)

—Sinonimoak aitzaki, sortutako hitz-errepikazio-jokoa:

«[...] erabilgarri edo
erabili eta botatzekoak» (64. orr.)

—Gramatikaki zerikusirik ez duten bi elementu batzen ditu, hizkuntzan
egon dagoen eta denontzat ezaguna den hitza ekarriz, hitz honek
aurrekoekin duen parekotasuna soil soilik fonologikoa delarik. Hiz-
kuntzarekin edozein gauza egin daitekeela erakusten digu
errekurtso honek, hain da malgua. Euskal hizkuntzaren barne

erraiak ondo arakatzen ditu Joserra Garziak, direnak eta ez direnak hustiratuz.

- «[...] lokatzetik
—loaren atzetik—» (18. orr.)
«Ni eta ni, nini horien» (51. orr.)
«Ezarian-ezarian
ezaren harian» (82. orr.)

Hitz-jokoen ondoren konkateneziora igaroko gara. Jarraitasuna azpimarratzen duen errepikazioari deritzaio konkatenezioa; gehienetan, esaldi edo bertso baten azken hitza hurrengo esaldi edo bertsoaren lehenengo hitza da. Kateatze honetan mailaketa egon daiteke eta errepikatuta agertzen diren elementuen arteko lotura dago, esanahiari dagokionez. Aztertzen ari garen liburuan konkatenezioa denboraren zama astuna markatzeko erabilia dago, denboraren kontzeptu zirkularra eta ikuspegi honek dakarren desesperantza-kutsua adierazteko. Hurrengo adibidean, alegia, marraskilo-oskol baten irudiko marra laberintzkoa dibujatzen digu:

- «gaztea zahartzen
zaharra hiltzen
hila usteltzen» (42. orr.)

Datorren honek, ostera, ez du aurrekoak duen zentzurik izango, polisindetonarekin batera tonu arranditsua ematen dio diskurtsoari, Bibliatik ateratako pasarte bat irudituz.

- «Hasieran Jainkoa zen
eta Jainkoa hitza zen
eta hitza mutu
eta Jainkoak ezerezetik sortu zituen gauzak oro» (18. orr.)

Jarraian datozen bi adibideotan, ostera, konkatenezioa irudimezko joko bat bilakatzen da gehiago eta ez du, nere ustez, aurrekoak eduki lezakeen esanahirik:

- «Teresa
izen bat nere ametsarentzat

amets bat
zure behin behineko izenarentzat» (45. orr.)

«naizen bezalakoa
amets nazazu
amesten zaitudan bezalakoa
izan zaitezen» (58. orr.)

Errepikazioaren beste mota bat polipote izenaz ezaguna den errekurtsua da. Badago poema bat "Haizearen deklinabidea" (55. orr.) izenburua daukana, non "haize" hitza zortzi alditan deklinatuta agertzen den. Eta beste poema bat ere topatu dut "Irla han da" (52. orr.) deiturikoa, "urruti" kasu inesibo, elatibo eta alatiboetan ekartzen diguna, han hemenka sakabanaturik. Hain zuzen ere, horixe da polipotea, izen baten errepikapena zenbait kasutan edo aditz batena denbora desberdinetan:

«ilunabar herdoilduetan
[...]
ilunabar herdoilduero» (32. orr.)

Erreskadan aztertuko ditudan hiru errekurtsuak helburu bakar baterantz begiratzen dutelako elkartu ditut: Alde batetik, hitz baten errepikapena esaldi baten hasieran (anafora); erregularitasun baten barruan hitz bera edo eta bertso bera, errefrau bat ere izan daitekeena, errepikatzen denekoa (epinomea); eta azkenik, barraiatuak, inolako ordena logikorik gabe, agortzen den errepikazioa. Hiru adierazbideok xede bakar baterantz abiatzen dira: funtzio enfatikoak betetzera:

«usoak dira hango biztanle
uso luma gris hiritartuak
uso maitasunik ezak gizendutakoak» (32. orr.)

«kronika azkengabe monotonoak
monotonoak
[...] arroka harroak
harroak
[...] ur bizi eta hotzak
hotzak» (77. orr.)

«Nire maitasuna txerri bat zen» (97. orr.; "Txerria txerri" deritzon poeman, lau ahapalditan zehar errepikatzen den lehen bertsoa da).

«—arras gorri, goiz euri—

[...]

—arras gorri, goiz euri—» (32. orr.)

«Hala irakurria dut behintzat gazteleraz

Madrilgo egunkari gazteleraz independente batean

—independentzia maite duena gazteleraz—

letra beltzez zetorren albistea gazteleraz

—beltza baita zapaltzaileen umorea gazteleraz—

eta, beltzetik beltzera [...]» (72. orr.)

Orain arte, orokorrean behinik behin, hitzaren errepikapenaren inguruan ibili izan bagara ere, atal honetan estruktura sintaktikoari atxekiko gatzazkio. Paralelismo aberatsak eta klase anitzetakoak eriden ditzakegu. Adibide arruntenetik hasita:

«Zer zorion bete ta zer nirbana?

[...]

Zer heriotz ondo ta zer paradisu?

[...]

Zer amets handi ta zer utopia?» (90. orr.)

Korapilatsuagoetara, "Karl Ernst Van Baer-ren esperimentu amai-gabea" poema adibidez:

«Eta demagun are areago

gu baino mila aldiz polikiago

bizi den gizaki hori baino

mila aldiz polikiago

bizi den beste bat» (39. orr.)

Esaldi bat bestearen barruan dagoela ematen du, kaxa txinatarak bezalaxe. Poema osoak ahokorapiloaren antza hartzen du, tar-tekatzen dituen data eta zenbakiengaitik, besteak beste. Baiezta de-zakegu, Joserra Garziak eraikitzen dituen paralelismoak errepikazio errepikatu batean oinarritutako paralelismoak direla. Ez da gutxirako, errepikazioa bait da, "Zotal egunak" izenburupean mamitu digun den-borari buruzko saio bertifikatu honetan, buru eta jabe. Eta horrela,

bertsoaren bukaerarako berdintsuak diren hitzak bilatzen saiatuko da, paralelismoaren barruan beste antzekotasun bat eskainiz (esanahiarena alegia):

«eguzkiaren antzeko
hargatik da haren odola euriaren pareko» (15. orr.)

Berez errepikazioak diren esamoldeak ere erabiliko ditu paralelismo batzuen oinarri. "Ametsak amets?" deritzon poemaren ahapaldihasieretan daudenak alegia:

«Jolasak jolas, / Ilunak ilun, / Muxuak muxu, / Dardarak dardar, /
Lausoak lauso» (59. orr.)

Estruktura sintaktikoa ez ezik hitzak ere errepikatzen direneko paralelismoa, paralelismo osoa esan beharko genukeena, ere aurki daiteke:

«ez datoz inongo
urritik
ez doaz inongo
urrutira» (53. orr.)

Errepikazioaren atal honi azken puntua eman baino lehen, orain arte hausnartutakoaren laburpen gisa lau adibide zein baino zein bi-txiago ekarriko ditut hona. Laurok, errepikazioa giltza izanda, errekurtsio desberdinen amalgama dira. Lehenengoa, polipote eta hitz-jokoz sortutakoa da; bigarrena, polipote, homofonia eta anaforaz; hirugarrena, erretruekano, hitz-joko, konkatenazio eta epitomez; eta laugarrena, hitz-joko eta erretruekanoz:

«Gaur zortzi gaur izan zen
gaur izango da gaur zortzi
zortziko» (13. orr.)

«Betirako, betirako, mintzo da
mintzo bat gizakiaren baitarik bortizki
[...]
Betirako, betirako, mintzo da
mintzoa gizakiaren baitan bortitzago
[...]

Betirako, betirako, mintzo da
gizakia mintzoarekin aho batez» (42. orr.)

«—asfaltoan itsasirik utzi zenuen itzala—
ene itzala asfaltoan
zurearen bila
iheskor beti zu
—itzalik gabeko metafora—
betizu beti ni
—metaforarik gabeko itzala—
zurearen bila» (49. orr.)

«Aberri:
harria herri.
Atzerri:
herria harri» (91. orr.)

Bestaldetik, hitz berri bat sortzeko, paralelismoz edo, zehazkiago, paralelismo orok eskeintzen duen analogiaz baliatzen den kasu bat aurkitu dut "Irla han da" poeman:

«amets guztiak egia diren
inon-ezko parajejan» (52. orr.)

«amets guztiak egia diren
ametsezko utopian» (53. orr.)

"ametsezko" hitzaren atzizkia kontutan harturik, homofoniaz "inon-ezko" hitza agertzen zaigu paraleloki, kontzeptualki desberdinak badi-ra ere.

Kontrastea

Kontrastea poemagintzan sarritan erabilia izan da. Estetikari begira gozagarria da. Zirrara eragiterainoko ederrak bilaka daitezkeen kontrasteak egon badaude gure kantu zaharren bertsorik zainduenetan. Bestaldetik, ideiak tinkotu eta mamitzeko gako eraginkorra suertaten zaio edozein poetari, poesia ahalik eta laburren, ahalik eta dentsoen adierazteari datxekiolako. Joera sintetiko horrez gain, badu besteren bat, hala nola, adiera erakartzearena. Badu bai kontrasteak irakurlearen gogoan ideia bat zigilatuta uzteko adina indar, efektuak lortzeko hitzezko argazki-makina aproposa bait da.

Liburu honek denbora du gai nagusia eta kontrastea denboraren dialektika mahai gainean jartzeko egongo da, kontrajarrita dauden elementuen arteko bizi-beharraren dialektika. Denbora, azken finean, jokoa bait da, igarkizuna, dibertitzeko oihala edo papera, liluragarria bezain nekagarria. Dialektikaren mezua betetzen dutelarik, Joserra Garziaren poesian agertzen diren kontrasteak bi multzotan sailka daitzeko: lehenengoz, “ez” partikularen bidez sortutakoak; eta, bigarrenez, kontzeptuak kontrajarriz egindakoak. Ikus ditzagu:

«besteak bezalako burdel
hartako
besteak ez bezalako
haren
begiratuaren nostalgian» (28. orr.)

«Gauetz oraina nauzu
egunez bezpera» (37. orr.)

«Azaleko itxuraren azpian sakoneko egia benetakoa aurkitu zuelako» (61. orr.)

«hain urre dukegun
urrutian» (53. orr.)

Bi forma hauen amalgama (“ez” partikula eta kontzeptu kontra-
jariak) biltzen duen adibiderik ere hementxe daukagu:

«ez dela iragana
geroa dela
ez jaso izanak
jaso beharrak
egiten duela harria harri» (22. orr.)

Bertsolaritza

Joserra Garzia bertsozale peto-peto horietakoa denaren berri aspalditxotik geneukan, komunikabideak direla medio, batipat. Bere beste hainbat idazkitan bezalaxe, “Zotal-egunak” deituriko honetan, idatziz frogatu digu bertsolaritzarekiko maitasuna: molde desberdinak nonnahi, koplak eta bertso berriak, Xenpelarren “Betroiarenak” doinuan *propio jarriak*...

Bertsolaritzarekin batera, gogoratzeko ahalmenaren kontua dator-kigu, garrantzi handikoa berau, bertsolaritza oroimen-lantegi herrikoia

bait da, ahoz-aho herri jakintza zaharra iragan eta iragazteko tresna. Oteizaren hitzak ekarriz: «la técnica del auténtico bertsolari es desandar con claridad (poco a poco y de aquí y de allá) ese camino en el que se fueron oscureciendo los sucesos pasados con su realidad y sus ideas, y que la oscuridad (la del tiempo, la del olvido) fue guardando. La técnica del bertsolari es que está delante de todos y desaparece en su realidad interior. De la que salen sus palabras (que irán saliendo). Suelo decir que como dejándose llevar sumergido en un río (el río de su visión interior)» (*Quosque tandem...!*).

Eta lan honen hasieran hainbeste arretaz esku artean mimatu nahi izan dugun errekurtso literarioaren bisita datorkigu berriro: errepikazioarena, errepikazioa bait da jende xehearen oroimena hornitzeko bertsolaritzak landu duen altxor ezkutua. Errepikazioa arlo askotara hedatua, hala bertsoaren mamiari, nola itxurari. Joxerra Garzia bertsolaritzaz eta honek berezkoa duen errepikazioaz baliatzen da zenbait arazo sozial salatze eta diagnostikoa egiteko: euskara eta euskal kulturaren egoera, politikari buruzko gora-beherak, gizarte moderno edo posmoderno edo dena delakoaren kontraesanak...

Errepikazioan ere oinarritzen direlako, bertsolaritzaren eskutik bi fonetika-kontu plazaratuko ditut atal honetan: aliterazioa eta errima. Hona hemen aliterazioaren kasu batzuk: bata, U bokal itxiaren bidez iluntasuna adierazi nahi duena; bestea, R bikoitzaren bidez, aparraren zarata gogoerazten diguna:

- «apenas zurrumurru bat
jolas mututuen antzoki antzuan...» (30. orr.)
- «aparraren nabarra nabarmen» (79. orr.)

Errimari gagozkiolarik, bertsoaren amaierarenak ekidin ditut, lan honek ez duelako metrika helburu eta, gainera, oso luze joko genuke-elako. Horregaitik, errimarik osoenak, barne errimak hautatu ditut, bobilena eta, nire iduriko, baliotsuenak bait dira:

- «... eguzkiaren jiran bira ta bira
etengabeko arian ari esanen luke agian» (61. orr.)
- «—ibaian gora goazen—» (71. orr.)
- «Eromena omen
oroimen betea» (96. orr.)

«Nork berak
aukera beza» (96. orr.)

Azken hitza

Laburbilduz, alde batetik, egileak tradiziozko usai herrikoia filosofiaz busti duela eta, bestetik, hitz-jokoaren munduak ez duela azkenik erakutsi digula esan daiteke.

Honenbestean uzten dut, bada, hizkuntza kontutan agudezia zer den azaltzen duen liburu hau, beste gauza askoren artean, hitzen arteko ariketa-liburu polita dena.

Bibliografia

AZKUE, Resurrección María de: *Euskalerrriaren Yakintza (I)*, Espasa-Calpe, Madrid, 1.989.

GARZIA, Joserra: *Zotal-egunak*, G.K., Donostia, 1991.

LEKUONA, Juan Mari: *Ahozko euskal literatura*, Erein, Donostia, 1982.

OTEIZA, Jorge: *Quousque tandem...!*, Hordago, l.g., d.g.